Валентина БОРИСЕНКО
Київ

ВІРУВАННЯ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ УКРАЇНЦІВ НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

Важливим аспектом етнічної історії українців є дослідження традиційної культури. За радянського часу давні уявлення людей, які передавалися з покоління в покоління, побутова повсякденна практика ("погані" очі, перехід дороги, викрадення молока відьмою) і суто християнські обряди, – все це спрощено об'єднувалося під загальним поняттям "пережитки й забобони", і розглядалося лише під одним кутом – з огляду на ідеологічну необхідність їх найскорішого викорінення. Та ні розгорнута лекційна пропаганда, ні заборони, догани, покарання (відрахування з інституту, комсомолу, партії) не мали суттєвого успіху. Традиційні уявлення однаково існували у прихованих формах (хрещення дітей в хаті, лікування у бабок-знахарок, шептух, ворожіння у ворожки).

Войовничі атеїсти не мали наміру і змоги заглянути у глибинні причини живучості традиційних світоглядних уявлень про зло і добро, страх, надію, щастя, здоров'я серед населення різних вікових, соціальних груп радянського суспільства. Все списувалося на пережитки дореволюційного минулого.

Проте віра в магічну силу природи, речей, слова, невідворотність долі і на порозі третього тисячоліття оживає, як трава навесні. У полоні різноманітних вірувань сьогодні перебувають люди різних вікових категорій: студентство, люди з вищою освітою. Серед них гуманітарії, представники технічних та природничих наук, найбільше лікарі, учителі, артисти, фізики, хіміки. У нинішні часи традиційні і новітні вірування дуже тісно переплелися. Оновлюються лише предмети, навколо яких здійснюються запобіжні заходи (складання іспитів, подорожі), а основа традиційної символіки і магії залишаються стабільними.

Поширення різноманітних вірувань у сучасному як аграрному, так і урбанізованому середовищах людей, є лише продовженням давніх традицій, які еволюціонізують, змінюючись дуже мало. В даній публікації ми зосередили увагу на вивченні культури повсякдення. Адже західні вчені ще у 1970-тих роках почали вивчати хвилю містицизму, яка заполонила передові економічно розвинуті країни. Західнонімецький соціолог Л.Кофлер ще у 70-тих роках минулого століття проаналізував явище поширення серед населення Заходу численних псевдо-релігійних і дорелігійних магічних форм свідомості: астрології, вірувань, дзен-будизму тощо. Вчені помічають, що сучасна містична епідемія захоплює масову свідомість західного світу[1].

Звертаються до знахарок і найвищі особи, урядовці, політики[2].

Відомо, що традиційні вірування українців, міфологію вивчали багато українських вчених двох минулих століть. Серед них такі авторитети, як Павло Чубинський, Михайло Грушевський, Марко Грушевський, Іван Франко, Зенон Кузеля, Федір Вовк, Микола Костомаров, Володимир Гнатюк, Іван Нечуй-Левицький, Іван Огієнко, Микола Сумцов та багато інших.

Переважно вчених цікавила генеза вірувань, порівняльний аспект, що дуже важливо для науки. Михайло Грушевський одним з перших заглибився у питання запозичень і спадкоємність. Він вважав, що "магічна формула для людини, яка вірить силі таких формул, річ дуже цінна, а що при своїй короткости вона досить легко запоминається, то й легко переноситься…"[3] (тобто поширюється – *В.Б.*). Вчений слушно зауважував про наявність універсальної моделі творення різних вірувань у багатьох народів, які з'являлися паралельно на спільному грунті давнього світогляду.

© В.Борисенко

На жаль, поки що недостатньо досліджень, які б показали живучість давніх світоглядних уявлень, новітнього міфотворення, структуру і функціональність вірувань у повсякденному житті сучасного суспільства. Вчені не можуть не зауважити, що використання різних магічних засобів набуває широкого суспільного побутування і пропагується через канали масової інформації: телебачення, пресу, інтернет. З'являється науковий інтерес до вивчення системи міфологічних образів, еволюції світоглядних уявлень в контексті сучасної народної культури та інформаційного середовища суспільства[4].

Серед вірувань у повсякденній культурі жителів села і міста переважають ті, яких людина частково чи повністю дотримується повсякчас. Це, зокрема, стосується купівлі-продажу, складання екзаменаційної сесії, відбуття у подорож, новосіль, обрядів життєвого циклу (народження, одруження, поховання). Подаємо в цій статті лише фрагменти типових сучасних вірувань.

Серед молодих людей безперечно найбільш розкутою, освіченою, комунікабельною є студентська молодь. Під час екзаменаційних випробувань студент начебто переноситься у світ символів, світ надреального. Спостереження останніх десяти років засвідчили, що побутує розгалужена система вірувань, пов'язана із складанням заліків та іспитів. Так, зібрані матеріали серед студентів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка тільки підтверджують функціонування традиційної культури в урбанізованому середовищі. Більшість студентів вірять, що, здійснивши ряд магічних заходів, можна досягти успіху. Мріють отримати добру оцінку "на дурняк", тобто без ретельної підготовки. А тому досить поширеним (особливо в гуртожитках) є звичай, коли перед іспитом о 12 годині ночі студент визирає у вікно, тримаючи у правій руці залікову книжку, і тричі голосно закликає: "Шара, прийди". Варіант з Волині "Халява, прийди". Після цього потрібно ретельно закрити "заліковку" і ніхто не має права її відкрити до складання іспиту (бо вилетить, втече "шара"), окрім викладача, який ставить бажану оцінку. Щоб надійніше зберегти "халяву" (шару) залікову книжку (після проказування замовляння) іноді кладуть у целофановий пакет з повітрям і міцно зав'язують. Заклик доброї оцінки на везіння побутує не тільки серед студентів інших навчальних закладів Києва, а й студентів, зокрема, Вінниці, Луцька[5]. Студенти університету Києво-Могилянська академія торкаються заліковкою до великої кулі на подвір'ї навчального закладу з тією ж формулою "Шара, прийди!"

Навіть серед сумлінного студентства побутує віра у те, що перед іспитом не можна стригтися, голитися, обрізати нігті, а то і митися. Мотивація – щоб не вимити, "не відрізати" знання. Цікаво, що такі уявлення зустрічаються і серед студентів Польщі (м. Вроцлав).

Перед іспитом належить відкрити дома всі двері, шафи, шухляди, щоб легше скласти. Для порівняння: такі заходи здійснювалися традиційно, щоб полегшити пологи, відомі багатьом народам світу.

Студенти вірять, що на іспит не варто одягати новий одяг, а лише той, в якому вже щастило на добру оцінку; слід закріпити на виворітний бік одягу металеву шпильку. Також радять не змінювати ручки на іспитах, не класти своєї роботи поверх інших робіт; перед сном варто покласти конспект і підручник під подушку, щоб інформація з них уночі перемістилася в голову студента. Але повторювати вранці перед іспитом, перед дверима аудиторії не можна. В жодному разі не можна перед іспитом мити голову, щоб "не вимити водою знань з голови". На іспиті тримати "дулю" – скласти пальці у певну комбінацію.

Чимало прикмет існує для доброго чи злого віщування щодо іспитів. Вранці треба встати з правої ноги. Вважають, що важлива перша зустріч перед виходом з дому. Першим добре зустріти чоловіка, бо зустріч з жінкою віщує невдачу, як і зустріч людини із порожнім відром. Якщо ж зустрінеться в дорозі вагітна жінка, то варто попросити її назвати будь-яке число. Яке число вона назве – такий буде номер білета на іспиті. Перед тим, як витягнути білет – треба торкнутися його мізинцем. Не можна проходити під драбиною, як йти на іспит. Не можна чужій людині показувати заліковку до закінчення іспитів. Треба уникати зустрічі з чорним котом: якщо він перебіг дорогу, обійти те місце іншою дорогою. Погані прикмети: забути залікову книжку, повертатися за будь-чим, оглядатися назад, опустити книжку на підлогу. В день іспиту не можна нічого позичати, віддавати гроші.

Для успіху важливо, щоб дома родичі подумки сварили студента; спати потрібно на лівому

боці, класти монету п'ятак під ліву п'яту, брати білет лівою рукою, зліва від викладача. Як варіант – трапляється зрідка, що допомагає і правиця. Перед виходом з хати необхідно тричі помолитися: "Свята Мати на порозі, Боже, поможи мені в дорозі". Допомагає також, якщо перед виходом тричі перекрутитися навколо себе. Залучаються і сновидіння. Добрий знак, коли сниться, що не склав, і навпаки.

Студент також звертається до церкви, до християнських молитов. Ставить свічки у церкві перед іспитом, проказує тричі перед іспитом молитву "Отче наш", а також промовляє короткі формули: "Ангел мій, іди зі мною, ти попереду, а я за тобою...". Варто мати на іспиті в кишені посвячений хліб, проскурку. На Великдень треба молитися в церкві святому Миколаю, а перед тим, як відповідати, перехрестити очима викладача. Радять мати при собі іконку Божої Матері. Окремі студенти вважають, що варто дотримуватися лише суто народних прикмет і не звертатися до церкви, бо це "…переступає всі межі. Все життя не звертають уваги на Бога, а тут коли біда підходить, то побігли вимолювати в нього добру оцінку. Неправильно це!" – вважає студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Один студент з м. Луцьк хоч і знає ряд прикмет, заходів, як-от "покласти книжку під подушку на ніч", "розрахуватися з боргами перед іспитом" та інші, але віра його має суперечливий характер. Він пише, що "на мою думку, це все не допомагає студентам. Студент має надіятись на своє красномовство, милість викладача і, звичайно, на долю, яка часто буває гіркою…" Шкода, що немає в нього надії на знання. Як уже зазначалося, невіруючих студентів небагато. Варто зауважити, що всі вище перечислені повір'я, прикмети, формули ідентичні для студентів Києва, Луцька, Вінниці. Це також є цікавим моментом. Багато з цих прикмет, зокрема віднайдення п'ятипелюсткової квітки бузку, покладення книжки під подушку, вірувань про одяг, перехід, зустріч зароджуються серед учнівської молоді, в студентські роки вони лише розвиваються.

Отже, маємо традиційний набір символів: думка, погляд, слово, перехід дороги, сон, розв'язування – розкривання зачинених речей, що еволюціонують в середовищі освічених людей міста.

Український етнос розвивався на основі землеробства та скотарства і похідних від них ремесел та промислів. Торгівля була непрестижним заняттям, займалася нею лише особлива група людей – чумаки. І ті здебільшого перевозили товар, а вже продавали його перекупники. Селяни не вміли і не любили торгувати, що відбилося і в прислів'ї: "Хоч ким мене називай, аби не крамарем". Та обставини економічного життя змушували селян і городян самим продавати свої вироби, продукти харчування тощо. Існували спеціальні дні для торгівлі – ярмарки. Та видається, що мистецтва цього ремесла українці не навчилися досконало і досі. Варто подивитися на так звані стихійні ринки у переходах, під мостами та в інших непристосованих для цього місцях, маленьких базарах тощо. У сучасній сфері купівлі-продажу існує цілий ряд прикмет для удачі. Починається, як правило, з виходу на дорогу. Тут важливими є вже знайомі нам речі: перехід дороги вповні чи порожняком, небажана зустріч із "добродійкою" сусідкою. Живі і тепер вірування: "Піп дорогу перейде – не буде удачі", "Не буде ярмарку, бо піп дорогу перейшов", "Спіткати в дорозі попа – лихо. Щоб його уникнути, треба тричі сплюнути або тричі викинути за ним по віхтеві соломи"[6]. Краще, як дорогу перейде чоловік; не можна повертатися до хати, як щось важливе забуто.

На базарі важливо здавна не відпустити без товару першого покупця, навіть значно знизивши ціну. Бажано, щоб першим покупцем був чоловік. З'явилися і новації. Отримавши гроші від покупця, продавець тут же торкається ними до всього товару, щоб торгівля була успішною. Цю традицію принесли продавці із Центральної Азії, і вона досить швидко поширилася серед українців. Оскільки торгівля є найбільш рухомим заняттям, тут легко поширюються запозичення з інших культур та мов. Перехрещення грішми товару надає звичаю місцевого характеру. Традиційні назви ярмарок, торговиця поповнилися новими на заході – ринок, на сході – базар. Форми торгівлі породили нову термінологію: баришник, гешефт, перекупка, спекулянт, лоток, бізнес. Від традиційних назв грошей: гріш, шеляг, гривня, шаг, пізніше копійка, з'явилося чимало інших назв.

Так більшість людей в Україні досі за звичкою називають гривні рублями. Поряд існують жаргонні слова – назви грошей: "лімони" (мільйони), "штуки" (тисячі), "бакси", "зелені", "пеньондзи" (з польської), сучасна українізована назва грошей – "капуста".

З грішми асоціюється добробут, а з появою добробуту існує боротьба доброзичливості із заздрістю. Безперечно безглуздо було б закликати до бідності. Людям більше імпонує поняття рівності соціального життя. Але в народній свідомості є також чітке уявлення про те, що "Гроші – подвійна біда: і тогди, як є, і тогди, як нема", "Гроші псують відносини", "Гроші роблять людям горе, а без них біда поре", "Гроші – сила: одних підкуплять, других напоять, а третім лиха накоять"[7] та ін.

Знаменитий Василь Альбічук – український мистець, поет, твори якого є у музеях Польщі, Франції, Англії, свого часу написав: "… для щастя людини багато непотрібно, а бути здоровим, не голодним, одягненим і мати свій дім та почувати себе незалежним – хіба не найвище щастя. А решта то додаткове, яке не дає правдивого щастя. Богатство, гроші – то відбирає спокій, волю, контакт з природою…"[8]

У побутовій практиці людей сучасного міста і села контакт з природою має декілька значень: відпочинок на природі з приготуванням запозиченої страви – шашликів, використання дикорослих трав для ворожіння, оберігання оселі, а також наведення на інших зла.

Хробак заздрості підточує життя людей, особливо в часи соціально-економічної нестабільності та злиднів. Саме тому в сучасній повсякденній практиці надзвичайно поширені уявлення про насилання уроків, псування життя, підкидання під ворота або двері оселі різноманітних шкідливих речей. Серед них найчастіше квіти та земля з могилок, кістки, кров та голови вбитих тварин, черепки, глина, сміття, волосся тощо, що на думку людей, приводить до хвороб, каліцтва, смерті. Всі ці предмети мають знакову символіку біди. Цікаво, що набір речей для творення зла походить із сивої глибини первісних суспільств: халдейських, античних, арійських, семітських культур. Від часу давнини їх навіть важко простежити, – вважав Михайло Грушевський[9]. Але еволюція і застосування їх у повсякденні така велика, що змушує ще раз подумати про універсальні формули, погляди на космічні сили у багатьох народів світу. Шукати впливи, запозичення та спільності, що творилися і творяться паралельно.

Явище "підкидування" на зло побутує в усіх регіонах України, але найбільше в центральних та західних. Нам відомі два випадки, коли люди змушені були змінити місце проживання саме з цієї причини. Але їх очевидно більше. Віру в зло, залякування підживлюють численні телепередачі, публікації в пресі. Сила друкованого слова добре відома. Йому вірить більшість людей. Газета пише: "… підприємець… повідомляв, що його постійно намагаються залякати: хтось отруїв кількасот свиней і пса, спалив запаси сіна, братові підкинули собачу голову…"[10]

З'ясувати мотиви злочинних акцій непросто, оскільки заздрять переважно не багатству, добробуту, а чужому щасливому подружьому життю, успіхам дітей у навчанні в школі, вступові їх до вищих навчальних закладів, красі людини, успіхам у праці, кар'єрі. Самі ці позиції викликають найбільшу заздрість. Очевидно неможливість реалізувати свій потенціал у шлюбі, навчанні, роботі викликає в людей розпач і бажання нашкодити тому, хто більш успішний.

Народ, звісно, шукає протидію злу, і ми зустрічаємося з численним використанням традиційних засобів оберігання від зла через вогонь, воду, свячений хліб, ароматичні рослини. Цікаво, що традиція відновлюється навіть швидше у великих містах, аніж у селах і містечках. У Києві спостерігаємо, як щороку спонтанно росте попит на татарське зілля – лепеху, маковійки із зерном, васильками, полином, деревієм, що породжує вже спеціальний організований бізнес з продажу захисних ароматичних рослин. Збільшується кількість людей, які ставлять свічки в церкві, святять воду, хліб-бабку, сіль, ніж тощо. Ці всі компоненти, як і колись, використовують як обереги.

Багато газет, особливо "Бульвар", "Ріо" майже щоденно публікують оголошення про чудеса знахарок і цілительок, де еклектичні уявлення про етнічні, християнські елементи і далеко не Божі помисли об'єднані начебто для допомоги хворим і нещасним. Щоб переконати етнічних українців, деякі знахарки фотографуються у вишиваних блузах, а на піднятих угору долонях мають християнський символ – хрест. Окрім зцілення від усіх існуючих у світі хвороб як у присутності хворого, так і на відстані без жодних ліків, знахарка пропонує, здавалося б, неможливе: надійну допомогу у безвихідних ситуаціях; унікальні сильнодіючі обряди для відновлення сім'ї, потужний захист від негативних дій; повернення коханих; зняття вінка безшлюбності; допомогу у виборі бізнесу тощо. Не менш цікаво, що представниці й інших етносів – Віта, Марфа, ясновидиці і делегатки "Всесвітніх Конгресів", ворожки на картах

приймають за однією адресою[11]. Для підсилення їхнього авторитету тут же публікуються позитивні відгуки зцілених. Очевидно така розгорнута реклама приносить дохід, а це означає, що є численний споживач. Цікаво, що б сказав про все це сьогодні відомий полеміст кінця XVI – початку XVIII століття Іван Вишенський, який уже тоді, як ревний проповідник християнства, дуже критично ставився до передхристиянських звичаїв[12].

Сьогодні, щоб покращити свій бізнес люди вдаються до несумісних компонентів: хрест, молитви, свічка, вода, карти, фотографія тощо. Такі очевидні речі характерні для традиційної культури ще на початку XX сторіччя, як інтимність, а не публічність замовлянь, використання рослинної символіки, несумісність одночасного використання ікон, хреста і карт, тепер поступово традиціоналізується, стають нормою. Особливо при підсиленні пропагандою через ЗМІ.

Постає питання: чи можна пояснити публікацію численних оголошень про всілякі зцілення від усіх на світі хвороб на шпальтах газет демократизацією суспільства, відсутністю цензури? А найімовірніше, може це падіння морально-етичних норм, поширення абсурду і псевдотрадицій на фоні знищення традиційної етнокультури.

Окремі форми звичаїв та обрядів, що дійшли до нас із тисячолітньої культури наших пращурів, набули помітних інновацій, пов'язаних з розвитком технічного прогресу. Але цей технічний прогрес мало вплинув на потаємні сфери світоглядних уявлень. Добре відомо, що віра у загробне життя притаманна багатьом народам світу. І на нашій землі, люди "Ховаючи покійника, разом з ним клали ріжні речі домашні, убивали худобу домашню…"[13] У сучасній повсякденній праці зустрічаємо як традиційні, так і новітні елементи звичаю. За традицією небіжчику до труни кладуть головні убори, взуття, гроші, прикраси, шлюбні обручки, неодруженим – насіння гарбузове тощо. Але тепер чоловікам кладуть ще й заведені наручні годинники, мобільні телефони, цигарки. Померлим дітям обов'язково кладуть їхні улюблені іграшки.

Деякі обрядові елементи одягу, наприклад хустини, рушники з традиційної культури українців зберігаються під час сучасних сімейних обрядів. Окремі частини одягу начебто перейшли до розряду суто практично-побутових, хоч у минулому виконували чи не найголовнішу захисну магічну функцію.

До таких належать: натільний одяг, особливо сорочки, головні убори, прикраси, що відображено в етнологічній літературі. Але до таких важливих ритуальних компонентів належить і фартух (хвартух), який використовується тепер переважно як захисний засіб від забруднення одягу і лише частково зберігає свою обрядово-ритуальну функцію. Ця частина одягу традиційно завжди оздоблювалася тканим і вишиваним орнаментом, мала різноманітні локальні назви: хвартух, запаска, попередниця[14]. Як невід'ємна частина святкового традиційного комплексу одягу, фартух був характерний для більшості народів Європи, зокрема угорців, греків, фінів, шведів, поляків та багатьох інших[15].

Нам вдалося ще у 1990-ті роки на порубіжжі Холмщини і Південного Підляшшя у селі Крива Верба (тепер у складі Польщі) зафіксувати розповіді старожилів, котрі стверджували, що фартухи в хаті рідко коли носили, але вийти до криниці, чи перейти через дорогу до сусідки "Борони, Боже!" Безперечно, що тут, як і скрізь в Україні, фартух обов'язково одягали, йдучи до церкви, на гостину, на ярмарок, на родинні свята. Саме тут найдовше вживалася і назва до спідниці – "хвартух", а сам фартух називали "запаска", "гореністик"[16]. Аналогічну інформацію на Волині та Поліссі зафіксувала етнолог і мовознавець Людмила Пономар. Фольклорні матеріали з цієї ж території свідчать, що цей компонент одягу був обов'язковим.

Пісеньки, пісеньки,
Скільки я вас вмію,
Позбираю в фартушок,
По полю розсію[17].

Думку про те, що фартух мав суто символічне значення у минулому і прикривав жіночу цноту, "гріховну" частину тіла, найкраще відображено у численних варіантах щедрівок про Меланку. В окремих дуже чітко йдеться про "сором" під фартухом. Замочити фартух – означало втратити дівоцтво. Ось приклад:

... Наша Меланка в Дністрі була,
Дністрову воду, воду пила.
На камені ноги мила
Та срібний перстень упустила.
Як срібний перстень доставала,
То тонкий хвартух замочила.
Повій, вітре буйнесенький,
Висуши хвартух тонесенький…
Повій, вітре, сюди-туди,
Висуши хвартух межи люди.
Повій, вітре, з усіх сторон,
Щоби Меланці не був сором.
Щоби матуся не впізнала,
Щоби від хати не прогнала[18].

Або ж ще варіант:

Ой повій, вітре, через ворота
Висуши хвартух краще золота.
Ой щоб ненька та й не дознала,
Та ще й шельмою не назвала[19].

Як рудимент давніх звичаїв до сьогодні побутує невмотивована традиція на території Східного Поділля шити фартухи до весілля і обдаровувати ними весільних гостей, насамперед коровайниць (жінок, які готують весільний хліб – коровай).

У фартухах жінки-коровайниці йдуть і тепер просити гостей, сусідів на коровай, у них вони вимішують і виробляють тісто. Фартух у минулому виконував подвійне захисне значення: захист дітородної функції жінки, її цноти, а також захист оточення від небезпеки гріховності тіла.

Звідси заборона ходити без фартуха до криниці, води загалом, церкви, взагалі з'являтися на людях, на весіллі тощо. Цю охоронну функцію людей виконував фартух і при поховальному обряді жінок. За звичаєм, раніше ховали жінок у фартухах.

Разом з тим "головний охоронець" гріховної частини тіла відіграв і магічну роль для покращення плодовитості. Звідси вірування про те, що перше яйце з-під курки слід брати фартухом. Побутує вірування, що корова буде плодюча, якщо її поб'є своїм фартухом вагітна жінка . Загалом фартух, який був найближчий до дітородного органа, мав сприяти родючості всього живого. З фартуха свекруха осипає зерном молодих, наречена з фартуха розсипає кашу по садибі молодого. Фартухом покривають віко пікної діжі (в якій хліб замішують) на весіллі тощо[20].

Сьогодні у повсякденному житті використовують фартух як подарунок на свято, новосілля, подарунок жінкам-коровайницям, одягають на наречену наприкінці весілля, немовби приєднуючи її цим до нового сімейного життя. Отже, невмотивована традиція на якомусь підсвідомому рівні продовжує своє життя і на порозі XXI сторіччя.

Містика існує як на рівні теоретичного мислення, так і в практичному світовідчуванні. Сьогодні багато відомих вчених Заходу захоплені дискусіями про магію чисел, особливості біополя і аури, про виникнення життя на землі, про особливі першопочатки життя і його розвиток на землі.

Дослідження сучасної культури та вірувань мають як теоретичний, так і практичний сенс.

[1] Гуревич П.С. Возрожден ли мистицизм? – М., 1984. – С.4 – 5.
[2] Наступний уряд Литви формуватиме… знахарка? //ПІК, 2003. – №9. – С.12.
[3] Грушевський М. Історія української літератури. – Т.1. – Ч.1. – Київ – Львів, 1923. – С.111.
[4] Полковенко Тарас. Міфологічні образи народньої прози: еволюція художнього мислення. Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук. – К., 2003. – С.1.

[5] Аналогічні або подібні варіанти зібрані серед студентів Вінницького педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського кандидатом історичних наук Лідією Мельничук та серед студентів Волинського національного університету імені Лесі Українки кандидатом історичних наук Аллою Дмитренко, за що автор складає їм щиру подяку.
[6] Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми. Упоряд. М.М.Пазяк. – К., 1991. – С.342 – 343.
[7] Там само. – С.110.
[8] Wrębiak Celestyn. Bazyli Albiczuk 1905 – 1995. Biala Podlaska, 1996. – С.22.
[9] Грушевський М. Вказ. праця. – С.111 – 112.
[10] Семків Володимир. Замах чи залякування? //Україна молода, 12 серпня 2003 р. – С.3.
[11] Див.: "Бульвар" 2003 р., №4 (378), №6 (380). – С.4, 14, 13.
[12] Українська література XIV – XVI ст. – К., 1988. – С.332 – 333.
[13] Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України. – Нью-Йорк, 1990. – С.41.
[14] Кожолянко Ярослава. Буковинський традиційний одяг. – Чернівці – Саскатун, 1994. – С.105 – 106.
[15] Див.: Flórián-urai. Magyar népviseletek. – Budapest, 1980. – 62 с.; Papantoniou Ioanna. Greek costumes. – Nafplion, 1981. – С.55; Bergman Ingrid, Notini Anja. Folk Costumes in Sweden, Helsingborg, 2001. – 35 с.
[16] Див.: Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. Під ред. Валентини Борисенко. – К., 1997. – С.182 – 183.
[17] Калиновий квіт Полісся. Упоряд. О.П.Кондратович. – Луцьк, 1994. – С.3.
[18] Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року. – К., 1965. – С.588.
[19] Там само. – С.586.
[20] Босий Олександр. Традиційні символи у магічних ритуалах українців. – Кіровоград, 1999. – С.172 – 174.